

MÖVZU: 11.

BEYNƏLXALQ İNSAN HÜQUQLARI HÜQUQU

P L A N:

1. Beynəlxalq insan hüquqları hüququnun təşəkkülü və mənbələri.
2. İnsan hüquqları sahəsində dövlətlərin beynəlxalq öhdəliklərinin təsnifatı.
3. İnsan hüquqlarının müdafiəsinin beynəlxalq mexanizmləri.

GİRİŞ

İnsan hüquqlarının beynəlxalq hüquqi müdafiəsi – insan hüquq və azadlıqları, bu hüquq və azadlıqların həyata keçirilməsi dövlətlərin öhdəlikləri, həmçinin pozulmuş ayrı-ayrı insan hüquqlarının bilavasitə müdafiəsi və bu sahədə dövlətlərin öz beynəlxalq öhdəliklərini yerinə yetirilməsi üzrə beynəlxalq nəzarət mexanizmlərini təsbit və müəyyən edən hüquqi norma və prinsiplərin məcmusu və onların əsasında mühüm beynəlxalq normlarını təsbit edilən və irqindən, cinsindən, dilindən, dinindən və s... əlamətlərdən asılı olamayaraq bütün şəxslərin insan hüquq və əsas azadlıqlarına dövlətlərin riayət etmək öhdəliyi dayanır.

1. Beynəlxalq insan hüquqları hüququnun təşəkkülü və mənbələri.

İnsan hüquqlarının müdafiəsi ideyası özü-özlüyündə dövlətdaxili hüququn məhsuludur. Bu ideyanın məzhi ondan ibarətdir ki, istənilən fərd məhz insan varlığı olduğuna görə doğulduğu andan müəyyən ayrılmaz hüquqlara malikdir və dövlət bərabər əsasda, heç bir ayrı-seçkilik olmadan bu hüquqları qanunvericilikdə və praktikada təmin etməlidir. Göstərilən ideyanın hüquqi normada öz ifadəsini tapması (yəni pozitivləşməsi) dövlətdaxili hüquq sistemlərinə çoxdan məlumdur. Müasir beynəlxalq hüququ səciyyələndirən məqamlardan biri kimi biz dərsliyin I fəslində göstərmişdik ki, *insan hüquqları ideyası İkinci Dünya müharibəsindən sonra beynəlxalq səviyyəyə çıxmış və dövlətlərin müvafiq öhdəlikləri şəklində təsbit olunmuşdur*. Əsas etibarilə, suveren və müstəqil dövlətlər arasında münasibətləri tənzimləmək missiyasını yerinə yetirən beynəlxalq hüquqda fərdlərin əsas hüquq və azadlıqlarını nizamlayan norma və prinsiplərin inkişaf etməsi çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu norma və prinsiplərin məcmusu **beynəlxalq insan hüquqları hüququnu** (intemational human rights law) təşkil edir.

Beynəlxalq hüququn bu sahəsi ədəbiyyatda müxtəlif cür adlandırılır: «insan hüquqlarının beynəlxalq müdafiəsi», «beynəlxalq hüquqda insan hüquqları», «beynəlxalq insan hüquqları hüququ»), «beynəlxalq humanitar hüquq» və s. Bundan sonrakı mövzuda biz görəcəyik ki, beynəlxalq humanitar hüquq beynəlxalq hüququn digər bir müstəqil sahəsidir və müharibə adət və qanunlarını əhatə edir. Beynəlxalq hüquq elmində, demək olar ki, hamılıqla qəbul olunmuş bu termini genişləndirmək və onunla insan hüquqlarını da əhatə etmək və ya onu yalnız insan hüquqlarına aid etmək, zənnimizcə, doğru deyildir və bu ideya qətiyyənlə mövcud beynəlxalq sənədlərə və praktikaya söykənmir. İlk iki termin isə formal-hüquqi baxımdan qəbul edilə bilməz. Əgər biz beynəlxalq münasibətlərin deyil, beynəlxalq hüququn sahələrindən danışırıqsa, onda müvafiq normalar

məcmusunu «hüquq» adlandırmalıyıq: məsələn, beynəlxalq dəniz hüququ, beynəlxalq müqavilələr hüququ, diplomatiya hüququ, beynəlxalq cinayət hüququ və s. (yeri gəlmişkən, bəzi dərslərdə bu günə kimi «beynəlxalq cinayət hüququ» əvəzinə «cinayətkarlıqla beynəlxalq mübarizə» ifadəsi işlədilir).

İnsan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müstəviyə çıxmasından danışıarkən bir məqamı xüsusilə vurğulamaq lazımdır: heç bir mövcud beynəlxalq müqavilə bilavasitə fərdlərə hüquq və azadlıqlar vermir. İnsan hüquqları sahəsindəki müqavilələrdə işlədilən «hər kəsin... hüququ vardır» konstruksiyası birbaşa fərdlərə deyil, dövlətlərə ünvanlanmışdır. Dövlət müqavilənin iştirakçısı olan *digər dövlətlər qarşısında* öz üzərinə öhdəlik götürür ki, müəyyən hüquq və azadlıqları yurisdiksiyası çərçivəsində hər bir şəxsə təmin etsin. Belə bir sual ortaya çıxıb bilər: əgər hər bir dövlətdə əsas insan hüquqları təsbit olunursa, onda beynəlxalq-hüquqi tənzimləməyə nə ehtiyac vardır? Beynəlxalq hüququn bu sahədə rolu aşağıdakılardan ibarətdir: a) insan hüquqlarının təbii xarakter daşmasını və dövlətin qanunvericiliyindən kənarında və ondan asılı olmayaraq mövcud olmasını bəyan etmək; b) insan hüquqlarının müdafiəsi məsələsinin dövlətin daxili işi olmadığını bəyan etmək; c) dövlətlər üçün ümumi standartlar müəyyən etmək (əsas insan hüquq və azadlıqlarının «kataloqunu» müəyyən etmək); ç) dövlətlərin insan hüquqları sahəsindəki öhdəliklərini necə yerinə yetirmələri üzərində nəzarət mexanizmləri müəyyən etmək.

Beləliklə, insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində ümumi standartlar müəyyənləşdirən və bu standartların dövlətlər tərəfindən yerinə yetirilməsinə nəzarət məqsədilə xüsusi mexanizmlər müəyyən edən normaların məcmusuna beynəlxalq insan hüquqları hüququ deyilir.

Beynəlxalq insan hüquqları hüququnun tarixi BMT Nizamnaməsindən başlamışdır. Bundan əvvəl ayrı-ayrı aktlar mövcud olsa da (məsələn, köləliyin ləğvi, milli azlıqların müdafiəsi və s. ilə bağlı), insan hüquqlarının universal səviyyədə müdafiəsi ideyası ilk dəfə olaraq məhz BMT Nizamnaməsində öz əksini tapmışdır. Burada « irqinə, cinsinə, dilinə və ya dini mənsubiyyətinə fərq qoyulmadan bütün insanların əsas hüquq və azadlıqlarına hörmətin dəstəklənməsi

və həvəsləndirilməsinin BMT-nin əsas məqsədlərindən biri kimi bəyan edilir (1-ci maddə). «Bütün insanların əsas hüquq və azadlıqlarına hamılıqla hörmət edilməsinə və riayət edilməsinə dəstək verilməsi» (55-ci maddə) və bunun üçün BMT ilə birgə və ya müstəqil tədbirlər görülməsi (56-cı maddə) dövlətlərin üzərinə vəzifə kimi qoyulur. Gördüyümüz kimi, bu öhdəliklər dəqiq və birmənalı ifadə olunmamışdır. Daha doğrusu, söhbət burada insan hüquqlarının təmin edilməsi və ya insan hüquqlarına hörmət edilməsi vəzifəsindən deyil, bu hüquqlara hörmətin «dəstəklənməsi və həvəsləndirilməsi» vəzifəsindən gedir. Bu vəzifənin məzmununu konkret situasiyalara tətbiq etmək olduqca çətindir. Praktik olaraq bu o deməkdir ki, yalnız insan hüquqlarına tam etinasızlıqla yanaşan, bu hüquqları kobud və kütləvi şəkildə pozan dövlət yuxarıda göstərilən Nizamnamə öhdəliyini

İkinci bir tərəfdən, BMT Nizamnaməsində konkret insan hüquq və azadlıqları sadalanmır. Hansı hüquqların əsas insan hüquqlarına aid olduğunu və onların «beynəlxalq kataloqunun müəyyən etmək üçün 1948-ci il dekabrın 10-da BMT Baş Məclisinin 217 (III) nömrəli qətnaməsi ilə *Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi* qəbul edildi. 58 BMT üzvündən 48-i Nizamnamənin lehinə səs vermiş, 8 dövlət, o cümlədən SSRİ bitərəf qalmışdı (iki dövlət isə, ümumiyyətlə, iştirak etməmişdi). 30 maddədən ibarət olan bu sənəddə vətəndaş və siyasi hüquqlardan başqa, bir sıra iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar da (məsələn, işləmək hüququ, təhsil hüququ, istirahət hüququ və b.) təsbit olunmuşdur. Bəyannamə beynəlxalq insan hüquqları hüququnun, habelə bütövlükdə beynəlxalq hüququn inkişafında misilsiz rol oynamışdır. Onun başlıca müddəaları bir çox konstitusiyaya və digər qanunvericilik aktlarında öz əksini tapmış, xeyli sayda milli məhkəmə qərarlarının əsasını təşkil etmişdir. Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin hüquqi xarakteri barədə müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bununla bağlı ilk növbədə qeyd etmək ki, Bəyannamə BMT Baş Məclisinin qətnaməsidir və onun bilavasitə hüquqi qüvvəsi yoxdur; müqavilə əvəzinə qətnamə qəbul etməklə, dövlətlər öz üzərlərinə məcburi öhdəliklər götürmək istəməmişlər. Lakin Bəyannamənin əksər müddəaları bu gün adət kimi hamılıqla tanınmışdır. Bilavasitə olmasa da, dövlətlərin ümumi praktikası *vasitəsilə* (müvafiq

müqavilələrdə iştirak, Bəyannamənin milli qanunvericiliyə bu və ya digər şəkildə daxil edilməsi, məhkəmə qərarlarında Bəyannaməyə istinad edilməsi və s.) bu müddəalar ümumi beynəlxalq adət hüququnun bir hissəsini təşkil edir. Lakin Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi bütövlükdə beynəlxalq adət hüququna çevrilməmişdir; məsələn, sığınacaq hüququnu (14-cü maddə), işsizlikdən müdafiə hüququnu (23-cü maddənin 1-ci hissəsi), asudə vaxt hüququnu (24-cü maddə) və bir sıra digər hüquqları heç də bütün dövlətlər üçün məcburi olan normalar kimi qəbul etmək olmaz.

Əsas insan hüquq və azadlıqlarını *hüquqi sənəd* çərçivəsində təsbit etmək məqsədilə 1966-cı ildə iki universal müqavilə imzalandı - *İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında 1966-cı il Beynəlxalq Paktı* (1976-cı il yanvarın 3-də qüvvəyə minmişdir) və *Vətəndaş və siyasi hüquqlar haqqında 1966-cı il Beynəlxalq Paktı* (1976-cı il martın 23-də qüvvəyə minmişdir). Adlarından göründüyü kimi, birinci Paktı iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar, ikinci Paktı isə vətəndaş və siyasi hüquqlar öz əksini tapmışdır. Formal-hüquqi baxımdan Vətəndaş və siyasi hüquqlar haqqında Pakt daha mükəmməldir və o, iştirakçı dövlətlər üçün daha aydın və dəqiq müəyyən olunmuş öhdəliklər nəzərdə tutur. Paktı nəzərdə tutulmuş başlıca öhdəlik ondan ibarətdir ki, dövlət öz ərazi hüdüdlərində və yurisdiksiyası çərçivəsində olan hər bir şəxsin bu Paktı təsbit olunmuş hüquqlarına *hörmət etməli* və onları *təmin etməlidir* (2-ci maddənin 1-ci hissəsi). Paktıdan irəli gələn öhdəliklərini həyata keçirmək üçün dövlət zəruri qanunvericilik, inzibati və digər tədbirlər görməli (2-ci maddənin 2-ci hissəsi), habelə pozulmuş hüquqların müdafiəsi və bərpası məqsədilə şəxsə səmərəli dövlətdaxili hüquqi müdafiə vasitələri təmin etməlidir (2-ci maddənin 3-cü hissəsi). Vətəndaş və siyasi hüquqlar haqqında Paktı daha bir üstün cəhəti ondadır ki, o, iştirakçı dövlətlərin öz öhdəliklərini yerinə yetirmələrinə nəzarət etmək məqsədilə xüsusi mexanizm nəzərdə tutur. Bu, 28-ci maddənin əsasında təsis olunmuş İnsan hüquqları komitəsidir (bu barədə aşağıda bəhs ediləcəkdir). Paktı iki protokol əlavə olunmuşdur: İnsan hüquqları komitəsinə fərdi şikayətlərə

baxmaq səlahiyyəti verən *1966-cil Fakültativ Protokolu* və *Öliim cəzasının ləğvinə yönəlmiş İkinci Fakültativ Protokol* (1989-cu il).

Beynəlxalq insan hüquqları hüququnun sonrakı inkişafı ayrı-ayrı insan hüquqlarına həsr olunmuş müqavilələrin bağlanması və insan hüquqları sahəsində beynəlxalq mexanizm və prosedurların inkişaf etdirilməsi və təkmilləşdirilməsi ilə əlamətdardır. Bu gün beynəlxalq insan hüquqları hüququ beynəlxalq hüququn ən intensiv inkişaf edən və dövlətdaxili hüquq ilə ən sıx «əməkdaşlıq cdən» sahələrindən biridir.

İnsan hüquqları sahəsindəki beynəlxalq öhdəliklər, əsas etibarilə, müqavilə mənşəlidir. Müqavilənin üstünlüyü ondadır ki, o, dövlətlərin konkret insan hüquqlarının müdafiəsi ilə bağlı öhdəliklərini dəqiq müəyyən edir və ən əsası, bu öhdəliklərin yerinə yetirilməsini təmin etməli olan xüsusi mexanizm və prosedurlar nəzərdə tutur. Hazırda insan hüquqları sahəsində 70-dən artıq beynəlxalq müqavilə vardır. Bundan əlavə, Beynəlxalq Əmək Təşkilatı (BƏ'T) çərçivəsində bəzən sosial ədalətin adlanan çoxlu sayda konvensiyalar qəbul olunmuşdur.

İnsan hüquqları sahəsindəki mövcud beynəlxalq müqavilələri dörd kateqoriyaya bölmək olar:

1) Ümumi müqavilələr. Bu müqavilələrdə, demək olar ki, bütün əsas insan hüquqları və ya onların böyük bir hissəsi təsbit olunur. Ümumi müqavilələr həm universal, həm də regional səviyyədə mövcuddur. Universal müqavilələrə *İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında 1966-cı il Beynəlxalq Paktı* və *Vətəndaş və siyasi hüquqlar haqqında 1966-cı il Beynəlxalq Paktı* aiddir. Ümumi regional müqavilələr aşağıdakılardır: *İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında 1950-ci il Konvensiyası (Avropa insan Hüquqları Konvensiyası)*; *Avropa Sosial Xartiyası*; *Amerika insan Hüquqları Konvensiyası*; *İqtisadi, sosial və mədəni sahəsində Amerika İnsan Hüquqları Konvensiyasına 1988-ci il Əlavə Protokolu*; *insan və xalqların hüquqları haqqında 1981-ci il Afrika Xartiyası*.

2) Xüsusi müqavilələr. Bu müqavilələr konkret insan hüquqlarının müdafiəsinə yönəlmişdir. Xüsusi müqavilələr də universal və regional səviyyədə bağlanır.

Universal müqavilələr, əsasən, bunlardır: *Soyqırım cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında 1948-ci il Konvensiyası*; *1926-cı il Köləlik Konvensiyası*; *Köləliyin, qul ticarətinin və köləliyə oxşar institut və adətlərin ləğv edilməsi haqqında 1956-cı il Əlavə Konvensiyası*; *İcbari əməyin ləğv olunması haqqında 1957-ci il 105 nömrəli BƏT İşgəncə və qəddar, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və cəza əleyhinə 1984-cü il Konvensiyası*. Regional səviyyədə bağlanmış xüsusi müqavilələrə bir sıra misallar gətirək: *İşgəncənin və qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və ya cəzanın qarşısının alınması haqqında 1987-ci il Avropa Konvensiyası*; *İşgəncənin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında 1985-ci il Amerika Konvensiyası*; *Sosial təminat haqqında 1972-ci il Avropa Konvensiyası*.

3) **Ayrı-ayrı qrupların müdafiəsinə yönəlmiş müqavilələr.** Cəmiyyətin ayrı-ayrı təbəqələrinin hüquqlarını qorumaq məqsədi güdən bu müqavilələrə misal olaraq aşağıdakıları göstərmək olar: *Qadınların siyasi hüquqları haqqında il Konvensiyası*;

Uşaq hüquqları haqqında 1989-cu il Konvensiyası; *Bütün işçilərin və onların ailə üzvlərinin hüquqlarının müdafiəsi haqqında 1990-cı il Beynəlxalq Konvensiyası*; *Miqrant işçilərin hüquqi statusu haqqında 1977-ci il Avropa Konvensiyası*; *azlıqların müdafiəsi haqqında 1995-ci il Çərçivə Konvensiyası*; *Müstəqil ölkələrdə köklü və tayfa xalqlarına dair 1989-cu il 169 nömrəli BƏT Konvensiyası* və s.

4) **Ayrı-seçkilik məsələsinə aid olan müqavilələr.** Bu müqavilələr irqi və ya cinsi əsaslara görə təhsil, işədüzəlmə və s. sahələrdə ayrı-seçkiliyin qarşısını almaq məqsədi daşıyır. Bu məsələ ilə bağlı bir sıra universal müqavilələr mövcuddur, məsələn: *İrqi ayrı- seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında 1965-ci il Beynəlxalq Konvensiyası*; *Aparteidcinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında 1973-cü il Beynəlxalq Konvensiyası*; *Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında 1979-cu il Konvensiyası*; *Təhsil sahəsində ayrı-seçkilik əleyhinə 1960-cı il YUNESKO Konvensiyası* və s.

İnsan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsi sahəsində *adət normalarının* da müəyyən rolu vardır. Beynəlxalq hüquqi adətin bu sahədə rolu

müvafiq müqavilə müddəalarının qeyri-işti- rakçı dövlətlərə şamil edilməsi və həmin müqavilələrdə nəzərdə tutulmamış hüquqi müdafiə vasitələrinin təmin edilməsilə məhdudlaşır. Əsas insan hüquqlarının müəyyən hissəsi artıq ümumi beynəlxalq adət hüququnun bir hissəsinə çevrilmişdir və hər hansı bir müqavilənin iştirakçısı olub-olmamasından asılı olmayaraq bütün dövlətlər üçün məcburidir. Məsələn, indi heç bir dövlət Vətəndaş və siyasi hüquqlar haqqında 1966-cı il Paktında iştirak etmədiyini bəhanə gətirərək (belə dövlətlərin sayı 30-dan artıqdır), işgəncələr tətbiq edə bilməz və ya şəxsi özbaşına, yaxud qanuni əsas olmadan həyatdan məhrum edə bilməz. Dövlətlərin aşağıdakı hüquqa zidd əməlləri beynəlxalq adət hüququnun pozuntusu kimi tövsif edilə bilər: soyqırım; aparteid; köləlik; bir sıra insan hüquqlarının aşağıdakı sistemik və ya kobud pozuntuları (şəxsin qanunsuz həyatdan məhrum edilməsi; işgəncə; irqi ayn-seçkilik; uzunmüddətli özbaşına həbs; şəxsin zorla müəyyən ərazidən çıxarılması; minimal məhkəmə təminatlarının pozulması; qanunun geriyə tətbiqi).

İnsan hüquqları sahəsində *tövsiyə xarakterli sənədlər* köməkçi hüquq mənbəyi kimi böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu cür sənədlərə misal olaraq aşağıdakıları göstərmək olar: BMT Baş Məclisinin qətnamələri, o cümlədən bu qətnamələrlə qəbul olunmuş aktlar (məsələn, *Dözümsüzlüyün və din və əqidələr əsasında ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında 1981-ci il Bəyannaməsi*; *Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərə münasibətdə ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinə dair Minimal standart qaydaları (1985-ci il)*; *Metnik, dil və dini azlıqlara mənsub olan şəxslərin hüquqları haqqında il Bəyannaməsi* və s.); beynəlxalq konfransların aktları (məsələn, 1990-cı il sentyabrın 30-da Uşaqlar naminə yüksək səviyyədə Ümumdünya görüşü zamanı qəbul olunmuş *Uşaqların yaşaması, müdafiəsi və inkişafının təmin edilməsi haqqında Ümumdünya Bəyannaməsi*; İnsan hüquqları üzrə Ümumdünya Vyana Konfransında (14-25 iyun 1993-cü il) qəbul olunmuş *Vyana Bəyannaməsi* və *Hərəkət Proqramı* və s.); ATƏM (indiki ATƏT) çərçivəsində qəbul olunmuş və özündə siyasi öhdəliklər ehtiva edən sənədlər və b.

Bu sənədlərdə həm bütövlükdə insan hüquqlarının müdafiəsi, həm də konkret insan hüquqlarının həyata keçirilməsi ilə bağlı tövsiyə xarakterli standartlar müəyyən olunur. Adətən, dövlətlər bu standartlara riayət etməyə çalışır, bəzi hallarda isə onları, hətta öz qanunvericiliyinə daxil edirlər.

İnsan hüquqlarının ən sadə təsnifatı onların vətəndaş, siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlara ayrılmasıdır. Universal və regional səviyyədə bağlanan ümumi müqavilələr çox zaman bu bölgüyə uyğunlaşdırılır. Geniş yayılmış daha bir təsnifat isə tarixi meyara söykənir. Söhbət fransız alimi K.Vasak tərəfindən irəli sürülmüş «*insan hüquqlarının üç nəsl*» *konsepsiyasından* gedir. Bu konsepsiyaya görə, hazırda mövcud olan bütün əsas insan hüquqları öz inkişaf tarixində üç mərhələ keçmişdir və bu mərhələlər əsasında üç nəsil fərqləndirilir.

Birinci nəsl vətəndaş hüquqları və siyasi hüquqlar aiddir; Qərbi ölkələrinin məşhur sənədlərində yalnız bu hüquqlar öz əksini tapmışdı. Bu hüquqlar aşağıdakılardır: yaşamaq hüququ; işgəncəyə və qəddar, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftara və ya cəzaya məruz qalmamaq hüququ; köləlikdə və ya asılı vəziyyətdə saxlanılmamaq hüququ; azadlıq və toxunulmazlıq hüququ; sərbəst hərəkət etmək hüququ; fikir, vicdan və din azadlığı; söz azadlığı; sərbəst toplaşmaq azadlığı; birləşmək azadlığı; dövlət işlərinin aparılmasında iştirak etmək hüququ və s.

XX əsrin əvvəllərində Meksikanın (1917-ci il) və Rusiyanın (1918-ci il) Konstitusiyalarında insan hüquqlarının ***ikinci nəsl*** — sosial-iqtisadi və mədəni hüquqlar ortaya çıxır və İkinci Dünya müharibəsindən sonra isə bu hüquqlar bir sıra beynəlxalq müqavilələrdə (1961-ci il Avropa Sosial Xartiyasında; iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında 1966-cı il Beynəlxalq Paktında və s.) ayrıca təsbit olunur. Söhbət burada aşağıdakı hüquqlardan gedir: işləmək hüququ; həmkarlar ittifaqları yaratmaq hüququ; tətillər hüququ; sosial təminat hüququ; minimal həyat səviyyəsi hüququ; istirahət hüququ; sağlamlığın qorunması hüququ; təhsil hüququ; mədəni həyatda iştirak etmək və mədəni sərvətlərdən istifadə etmək hüququ və s.

Üçüncü nəslin yaranması son dövrün inkişaf xüsusiyyətləri ilə izah edilir. Bu izaha görə, indi obyektiv olaraq elə hüquqlar meydana gəlmişdir ki, onlar ayrılıqda fərdə və ya fərdlər qrupuna deyil, bütövlükdə məcmuya, xalqa məxsusdur: məsələn, inkişaf hüququ; sülh hüququ; sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ və s. Bu hüquqlar «kollektiv hüquqlar» və ya «həmrəylik hüquqları» adlanır. Lakin göstərilən hüquqlar hələ tam formalaşmamışdır və onlar dəqiq normativ məzmunu malik deyildir. Məsələ burasındadır ki, bu hüquqları fərdin dövlətə qarşı subyektiv tələbi şəklində formalaşdırmaq, demək olar ki, qeyri-mümkündür. Məsələn, inkişaf hüququnu və ya sülh hüququnu iddia qaydasında məhkəmədə necə müdaliə etmək olar? Hüquq yalnız o yerdə var ki, orada onun müdafiə vasitəsi vardır (*ubi jus ibi remedium*). İkinci bir tərəfdən, bu hüquqlar, prinsip etibarilə, ayrıca götürülmüş bir dövlətdə tam həyata keçirilə bilməz. İnsan hüquqları içərisində habelə *mütləq hüquqlar və dövlətlərin müəyyən hallarda geri çəkilə bildiyi hüquqlar* fərqləndirilir. Mütləq hüquqlar o insan hüquqlarıdır ki, dövlət heç bir halda, o cümlədən fəvqəladə vəziyyət şəraitində onlardan geri çəkilə bilməz. Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasına görə, bu, aşağıdakı hüquqlardır: yaşamaq hüququ (maddə 2); işgəncələrə məruz qalmamaq hüququ (maddə 3); köləlikdə və ya asılı vəziyyətdə saxlanılmamaq hüququ (maddə 4) və qanunsuz cəzaya yol verilməməsi (maddə 7).

2. İnsan hüquqları sahəsində dövlətlərin beynəlxalq öhdəliklərinin təsnifatı

Yuxarıda qeyd etdik ki, beynəlxalq səviyyəyə çıxmaqla, insan hüquqları dövlətlərin beynəlxalq öhdəlikləri şəklində təsbit olunur. Yəni «hər kəsin... hüququ vardır» konstruksiyasında əks tərəf istənilən halda müvafiq öhdəlik daşıyan dövlətdir. Beynəlxalq- hüquqi təhlil üçün «mədalın bu ikinci tərəfi» daha böyük maraq kəsb edir. Başqa sözlə, həm konkret insan hüququna, həm də bütövlükdə insan hüquqlarının müdafiəsi ideyasına dövlətlərin beynəlxalq öhdəlikləri prizmasından baxmaq daha məqsədəuyğun sayıla bilər. Biz aşağıda görəcəyik ki, dövlətlərin insan hüquqları sahəsindəki beynəlxalq öhdəlikləri ilə fərdin hüquq və azadlıqları onların hüquqi məzmunu baxımından heç də üst-üstə düşmür.

İnsan hüquqları sahəsində dövlətlər öz üzərlərinə müxtəlif xarakterli beynəlxalq öhdəliklər götürürlər. Hər şeydən əvvəl, onların iki qrupunu fərqləndirmək lazımdır: **1) maddi öhdəliklər və 2) implementasiya öhdəlikləri.**

Maddi öhdəliklər, əlbəttə ki, əsas kütləni təşkil edir və çox zaman dövlətlərin insan hüquqları sahəsindəki beynəlxalq öhdəlikləri dedikdə, məhz onlar nəzərdə tutulur. Bu öhdəliklər həm bütövlükdə insan hüquqlarını, həm də ayrı-ayrı hüquq və azadlıqları əhatə edir. Müxtəlif meyarlar tətbiq etməklə, göstərilən öhdəlikləri aşağıdakı *növlərə* ayırmaq olar:

- 1) müqavilə öhdəlikləri və beynəlxalq adətdən irəli gələn öhdəliklər;**
- 2) ümumi və konkret öhdəliklər; konkret öhdəliklər öz növbəsində əsas və törəmə öhdəliklərə bölünür;**
- 3) nəticə öhdəlikləri və davranış öhdəlikləri;**
- 4) pozitiv və neqativ öhdəliklər;**
- 5) «dərhal» və «tədricən» yerinə yetirilməli olan öhdəliklər.**

Ümumi və konkret öhdəliklər.

Bu və ya digər müqavilənin iştirakçısı olmaqla, dövlət öz üzərinə konkret insan hüquqları ilə bağlı öhdəliklərlə yanaşı, həmin müqavilədə təsbit olunmuş bütün hüquqlara aid olan **ümumi öhdəliklər** də götürür; məsələn, insan hüquqlarına hörmət etmək; insan hüquqlarının tədricən həyata keçirilməsinə səy göstərmək; insan hüquqlarını təmin etmək; insan hüquqlarını həyata keçirərkən ayrı-seçkiliyə yol verməmək; qanunvericilik və digər tədbirləri həyata keçirmək; səmərəli dövlətdaxili hüquqi müdafiə vasitələri təmin etmək və s. (bax: Vətəndaş və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 2-ci maddəsi; İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 2-ci maddəsi; Avropa insan Hüquqları Konvensiyasının 1-ci maddəsi və s.).

Ayrı-ayrı insan hüquqlarına uyğun olan **konkret öhdəlikləri** öz növbəsində əsas və törəmə öhdəliklərə ayırmaq olar. **Əsas öhdəlik** insan hüququnun bilavasitə məzmununu təşkil edir. İnsan hüququnun pozulması - ilk növbədə, əsas öhdəliyin pozulmasıdır. Məsələn, yaşamaq hüququnun pozulması, hər şeydən əvvəl, dövlət tərəfindən şəxsin özbaşına və ya qanunsuz öldürülməsində ifadə olunur. **Törəmə öhdəliklər** isə birbaşa və ya dolaylı yolla əsas öhdəliklərin məzmunundan irəli gəlir və onları tamamlayır. Məsələn, yaşamaq hüququ ilə bağlı olan aşağıdakı törəmə öhdəlikləri göstərmək olar: insan həyatının qorunmasına yönəlmiş qanunvericilik aktlarının qəbul edilməsi; qəsdən adamöldtirmə aktının istintaqının aparılması; təqsirli şəxslərin cəzalandırılması və s. Təbii ki, bu öhdəliklər pozulanda da dövlət məsuliyyət daşıyır.

Nəticə öhdəlikləri və davranış öhdəlikləri.

Nəticə öhdəlikləri dövlətdən müəyyən nəticənin və ya məqsədin əldə olunmasını tələb edir; dövlət bu nəticəyə nail olmaq üçün özü istədiyi davranış variantını seçə bilər. Əslində insan hüquqları sahəsindəki öhdəliklərin böyük əksəriyyəti nəticə öhdəlikləridir, belə ki, qanunvericilik, inzibati və özünün lazım bildiyi digər tədbirləri görməklə, dövlət *son nəticədə* fərdin hüququnu təmin etməlidir. Məsələn, əgər polis hər hansı şəxsi özünə yaşayış yeri seçmək azadlığından qanunsuz olaraq məhrum edirsə, yuxarı inzibati orqan və ya məhkəmə vasitəsilə dövlət hələ bu vəziyyəti düzəldə bilər və həmin qadağanı ləğv

edə bilər. Yalnız əks halda dövlətin beynəlxalq məsuliyyəti ortaya çıxar bilər. Davranış öhdəlikləri isə dövlətdə müvafiq normada konkret müəyyən olunmuş əməlin həyata keçirilməsini tələb edir. Bunu etməməklə, dövlət öz beynəlxalq öhdəliyini pozmuş olur. Misallara müraciət edək. Vətəndaş və siyasi hüquqlar haqqında Paktın 25-ci maddəsində deyilir ki, «müharibə təbliğatı *qanunla* qadağan edilir». Avropa Sosial Xartiyasının 7-ci maddəsinin 2-ci hissəsində dövlətlərin üzərinə belə bir vəzifə qoyulur ki, *qanunvericilik qaydasında* uşaqların təhlükəli və zərərli işlərə buraxılmasının minimal yaş həddini müəyyən etsinlər. Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının 2-ci maddəsinin 1-ci hissəsində göstərilir ki, «hər bir kəsin həyatı *qanunla* qorunur». Bütün gətirilən misallarda davranış öhdəliyi müvafiq qanunun qəbul olunmasıdır. Belə bir qanunun qəbul edilməməsi dövlətin beynəlxalq öhdəliyinin pozulması deməkdir.

«Pozitiv və «neqativ» öhdəliklər. Mühüm praktik əhəmiyyətə malik olan bu bölgünün əsasında bu və ya digər insan hüququnun həyata keçirilməsi üçün dövlətdən tələb olunan davranışın xarakteri dayanır. Əgər.fərdin hüququnun təmin olunması üçün dövlətdən yalnız müəyyən hərəkətləri etməkdən (şəxsi özbaşına öldürməkdən, işgəncə tətbiq etməkdən, şəxsi həyata müdaxilə etməkdən və i.a.), yəni şəxsi azadlıqlar sferasına müdaxilə etməkdən çəkinmək tələb olunursa, bu, neqativ öhdəlikdir. Pozitiv öhdəliklər isə, əksinə, dövlətdən «aktiv müdaxilə», yəni müəyyən qanunvericilik, inzibati, təşkilati və digər tədbirlərin görülməsini tələb edir. 1 lazırda elə bir insan hüququ yoxdur ki, onun tam təmin edilməsi dövlət tərəfindən hansısa pozitiv hərəkətlər olmadan mümkün olsun. Bu, həm «klassik» hüquqlara, həm də ikinci nəsil hüquqlara aiddir. Doğrudur, bu zaman dövlətdən tələb olunan «müdaxilənin» *dərəcəsi* müxtəlif ola bilər: təbii ki, iqtisadi hüquqların həyata keçirilməsi üçün daha əhatəli və daha intensiv səylər tələb olunur.

Məsələn, belə görünə bilər ki, işgəncəyə məruz qalmamaq hüququ dövlətin üzərinə yalnız neqativ öhdəlik qoyur. Lakin beynəlxalq praktikada dəfələrlə qeyd edilmişdir ki, bu «klassik» hüquq həm də pozitiv öhdəliklər doğurur; məsələn, dövlət təmin etməlidir ki, həbsxana gözətçiləri, polis, hərbi və tibbi heyət müvafiq beynəlxalq normalarla, o cümlədən *Məhbuslarla rəftar haqqında BMT-nin minimal*

standart qaydaları ilə tanış edilsin; baş vermiş bütün işgəncə halları araşdırılsın; təqsirli şəxslər cəzalandırılsın və s. Burada habelə yaşamaq hüququ ilə bağlı yuxanda göstərdiyimiz misalı xatırlamaq olar. Sırf «klassik» hüquq sayılan yaşamaq hüququ dövlətlər üçün bir sıra pozitiv öhdəliklər müəyyən edir: insan həyatının qorunmasına yönəlmiş qanunvericilik aktlarının qəbul edilməsi; qəsdən adamöldürmə aktlarının səmərəli istintaqının aparılması; təqsirli şəxslərin cəzalandırılması və s.

«Dərhal» və «tədricəti» yerinə yetirilməli olan öhdəliklər.

Dövlətlərin insan hüquqları sahəsindəki öhdəliklərinin bu təsnifatına iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Paktın 2-ci maddəsi «səbəb olmuşdur». Həmin maddənin 1-ci hissəsində deyilir: «Bu Paktda iştirak edən hər bir dövlət öz üzərinə vəzifə götürür ki, Paktda tanınmış hüquqların *tədricən* tam həyata keçirilməsini təmin etmək üçün, fərdi qaydada və beynəlxalq yardım və əməkdaşlıq çərçivəsində, *özündə olan ehtiyatlardan maksimum istifadə etməklə... tədbirlər görsin*. Bu müddəa, sözügedən Paktın mərkəzi müddəası olmaqla, Paktdan irəli gələn bütün digər öhdəliklərin təbiətini müəyyən edir. Verdiyimiz ayırmalardan görünür ki, iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar müəyyən hallardan - dövlətin lazımi ehtiyatlara (maddi ehtiyatlar, insan ehtiyatları və s.) malik olmasından və beynəlxalq yardımın olmasından asılı olaraq *tədricən* də həyata keçirilə bilər, yəni iştirakçı dövlətlərin Paktda təsbit olunmuş hüquqlara təminat vermək kimi birbaşa hüquqi öhdəliyi yoxdur (bu deyilənlər Paktın 8-ci maddəsinə (həmkarlar ittifaqları yaratmaq və onlara daxil olmaq) və 3-cü maddəsinə (qadın və kişilərin hüquq bərabərliyi) şamil olunmur). Başqa sözlə, fərdə qısa müddətdə, tutaq ki, işləmək hüququnun və ya minimal həyat səviyyəsi hüququnun təmin edilməməsi dövlətin öz beynəlxalq öhdəliyini pozması kimi tövsif edilə bilməz. Dövlət əsaslı surətdə göstərə bilər ki, o öz ehtiyatlarını maksimum səfərbər etməklə bütün zəruri tədbirləri görür və bu hüquqlar *tədricən* həyata keçiriləcəkdir. Yaponiya Ali Məhkəməsinin 1989-cu ildə işi üzrə çıxardığı qərar bu baxımdan diqqətəlayiqdir. Məhkəmə birmənalı şəkildə qeyd etdi ki, iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Paktın 9-cu maddəsi (sosial təminat hüququ) fərdlərə

dərhal verilməsi tələb olunan konkret hüquq nəzərdə tutmur. Bu, Paktın 2-ci maddəsinin 1-ci hissəsindən aydın görünür».

Şübhəsiz ki, deyilənlər İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Paktın «zəif» cəhətidir və bu, özü-özlüyündə həmin hüquqların xarakteri ilə bağlıdır. Əgər sözügedən müddəanı Vətəndaş və siyasi hüquqlar haqqında Paktın ekvivalent müddəası ilə müqayisə etsək, biz əhəmiyyətli fərqi görə bilərik. Həmin Paktın 2-ci maddəsində iştirakçı dövlətlərin bütün müvafiq hüquqları *təmin etmək* vəzifəsi təsbit olunmuşdur. Deməli, Vətəndaş və siyasi hüquqlar haqqında Paktdan irəli gələn öhdəliklərin yerinə yetirilməsini dövlət özü istədiyi kimi, tutaq ki, maliyyə çətinliklərinə və ya ölkədə siyasi və ya iqtisadi sabitliyin olmamasına istinad etməklə, təxirə sala bilməz. Bu öhdəliklər dərhal yerinə yetirilməli olan öhdəliklərdir.

Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin baxdığı bir işi (*Guincho* işi) misal gətirək. Portuqaliyada birinci məhkəmə instansiyasında avtomobil qəzası ilə bağlı bir işə baxılması təxminən dörd il (1978-ci ilin dekabrından 1982-ci ilin oktyabrına qədər) çəkmişdi. Avropa məhkəməsi qarşısında Portuqaliya hökumətinin nümayəndəsi bu pozuntunu (söhbət işin ağlabatan müddətdə araşdırılması hüququnun pozulmasından gedir) ölkədə son illər baş vermiş çətinliklərlə əsaslandırmağa çalışırdı; onun fikrincə, bu çətinliklər 1974-cü ildə demokratiyanın ölkədə bərpa edilməsindən və elə bu dövrdə Portuqaliyanın bir sıra müstəmləkələrinin müstəqillik qazanmasından sonra bir milyona yaxın adamın yenidən Portuqaliyaya qayıtması ilə bağlı ortaya çıxmışdı. Lakin Məhkəmə bu dəlilləri əsassız saydı və qeyd etdi ki, Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasını ratifikasiya etməklə, Portuqaliya öz üzərinə bu Konvensiyada təsbit olunmuş bütün hüquqları, o cümlədən işin məhkəmədə ağlabatan müddətdə araşdırılması hüququnu təmin etmək vəzifəsini götürmüşdür.

İkinci qrup öhdəliklər - beynəlxalq müqavilələrdə nəzərdə tutulmuş mexanizmlərin fəaliyyəti ilə bağlı dövlətlərin həyata keçirməli olduqları vəzifələrdir: beynəlxalq orqana (məsələn, Vətəndaş və siyasi hüquqlar haqqında Paktın 40-cı maddəsi osasında İnsan hüquqları komitəsinə) müntəzəm məruzələr

təqdim edilməsi; beynəlxalq orqanın (məsələn, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin) fərdi şikayət üzrə çıxardığı qərarın icra edilməsi və s.

3. İnsan hüquqlarının müdafiəsinin beynəlxalq mexanizmləri

Beynəlxalq insan hüquqları hüququnun yuxarıda verdiyimiz tərifindən aydın görünür ki, bu sahədə mövcud olan bütün normativ massivi iki hissəyə ayırmaq olar: 1) hüquqi mexanizm (dövlətlərin maddi xarakterli öhdəliklərini nəzərdə tutan normalar; 2) implementasiya mexanizmi (insan hüquqlarının həyata keçirilməsi üzərində nəzarət mexanizmlərini (bunlara bəzən *institusional mexanizmlər* də deyirlər) müəyyən edən normalar. Bu bölgü əksər beynəlxalq müqavilələrin strukturunda öz əksini tapmışdır. Belə ki, müqavilələrin ilk bölmələrində, adətən, maddi normalar təsbit olunur, qalan hissədə isə müvafiq nəzarət orqanının təşkili və fəaliyyətinin hüquqi əsasları müəyyən edilir. Məsələn, üç bölmədən ibarət olan Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının I bölməsi ayrı-ayrı insan hüquqlarına, II bölməsi isə Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinə həsr olunmuşdur. Burada bir şeyi əlavə edək ki, *institusional mexanizmlər* digər beynəlxalq sənədlərdə, məsələn, beynəlxalq orqan və ya təşkilatların qətnamələrində də nəzərdə tutula bilər. İnsan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsi sahəsində mövcud olan mexanizmlər müxtəlif xarakterə malikdir. Bu mexanizmlər həm universal, həm də regional səviyyədə mövcuddur.

Yaradılması əsasına görə institusional mexanizmlər *müqavilə və qeyri-müqavilə mexanizmlərinə* bölünür.

Müqavilə mexanizmləri beynəlxalq müqavilələrdə nəzərdə tutulmuşdur. Bu mexanizmlər, bir qayda olaraq, aşağıdakı səlahiyyətlərə malik olur: a) dövlətlərin müvafiq müqavilədən irəli gələn öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi haqqında məruzələrinin dinlənilməsi; b) yerlərdə ümumi situasiyanın öyrənilməsi və ya konkret problemin həlli ilə bağlı təhqiqatların aparılması; v) insan hüquqlarının pozulmasını iddia edən fərdi və ya dövlətlərarası şikayətlərə baxılması.

Universal səviyyədə mövcud olan müqavilə mexanizmləri aşağıdakılardır: *İnsan hüquqları komitəsi; ayrı-seçkiliyin ləğvi üzrə komitə; işgəncə əleyhinə komitə; İşgəncənin qarşısının alınması üzrə Altkomitə; Qadınlara qarşı irqi ayrı-seçkiliyin ləğvi üzrə komitə; Bütün miqrantişçilərin və onların ailə üzvlərinin hüquqlarının müdafiəsi üzrə Komitə; Uşaq hüquqları komitəsi; Üçlər qrupu; Əlillərin hüquqları üzrə Komitə; Məcburi yoxa çıxmalar üzrə Komitə.* Buraya habelə İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Paktın yerinə yetirilməsinə nəzarət edən, amma əslində Paktın əsasında deyil, EKOSOK-un qətnaməsinə uyğun olaraq 1985-ci ildə təsis olunmuş *İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar üzrə komitəni*, Beynəlxalq Əmək Təşkilatı və YUNESKO çərçivəsində fəaliyyət göstərən insan hüquqlarının müdafiəsi mexanizmlərini əlavə etmək olar. Yuxarıda sadalanan orqanlardan ilk beşi fərdi və dövlətlərarası şikayətlərə baxmaq səlahiyyətinə malikdir.

İnsan hüquqları komitəsi Vətəndaş və siyasi hüquqlar haqqında Paktın 28-ci maddəsi əsasında yaradılmışdır. Komitə Paktın iştirakçıları tərəfindən 4 il müddətinə seçilən, amma öz dövlətlərini təmsil etməyən 18 ekspertdən ibarətdir. Paktın 40-cı maddəsinə görə, Komitə iştirakçı dövlətlərdən öz öhdəliklərini yerinə yetirməkləri barədə vaxtaşırı (5 ildən bir) məruzələr alır və bu məruzələrlə bağlı öz irad və tövsiyələrini irəli sürür. Paktın 41-ci maddəsinə miivafiq olaraq, İnsan hüquqları komitəsi bir iştirakçı dövlətin digər iştirakçı dövlətə qarşı verdiyi və həmin dövlətin Paktdan irəli gələn öhdəliklərini pozduğunu iddia edən şikayətə baxmaq səlahiyyəti vardır. Lakin bu prosedurdan yalnız onu qəbul edən, yəni 41-ci maddənin əsasında xüsusi bəyanat təqdim edən dövlətlər istifadə edə bilirlər. Pakta görə, belə bir şikayəti qəbul edən Komitə əvvəlcə vasitəçilik cəhdi edir, bir nəticə hasil olmadıqda isə, o, tərəflərin razılığı ilə məsələni *hoc* razılaşma komissiyasına göndərə bilər. Komitənin axır mərhələdə çıxardığı qərar məcburi xarakter daşımır. Qeyd edək ki, siyasi mülahizələr ucbatından dövlətlərarası şikayət proseduru bir dəfə də olsun istifadə olunmamışdır.

İnsan hüquqları komitəsinin daha bir səlahiyyəti 1966-cı ildə qəbul olunmuş *Fakültativ Protokolla* müəyyən olunmuşdur. Protokolun I-ci maddəsinə görə, Komitə özünü Paktda təsbit olunmuş hər hansı bir hüququn qurbanı hesab edən

şəxsdən müvafiq dövlətə qarşı şikayət qəbul edə bilər və ona baxa bilər. Protokolun adından görüldüyü kimi, fərdi şikayət proseduru məcburi deyildir və o, yalnız Protokolu ratifikasiya etmiş Paktın iştirakçılarna (hazırda - 110 dövlət) şamil edilir. Şübhəsiz ki, İnsan hüquqları komitəsinin yuxarıda göstərilmiş ilk iki səlahiyyətinə nisbətən, fərdi şikayət proseduru daha əhəmiyyətli və daha səmərəlidir. Şəxsin onun hüququnu pozan dövlətə qarşı çıxış edə bilməsi və beynəlxalq səviyyəyə çıxması dövlət üzərində mühüm nəzarət vasitəsidir. Komitənin fərdi şikayəti qəbul etməsi üçün müəyyən şərtlər mövcuddur: a) şəxs yalnız dövlətdə olan bütün səmərəli hüquq müdafiə vasitələrindən (məsələn, bütün məhkəmə instansiyalarından) istifadə etdikdən və müsbət nəticə əldə etmədikdən sonra şikayət vermək hüququ qazanır; əks halda ərizə baxılmaq üçün qəbul edilməyəcəkdir; b) dövlətdaxili orqanın çıxardığı qəti qərardan sonra altı aydan artıq müddət keçməməlidir; c) ərizə anonim olmamalıdır; ç) ərizə abstrakt olmamalıdır: şəxs Paktın konkret maddəsinin pozulması nəticəsində bilavasitə ona zərər dəydiyini göstərməlidir və s. Adətən, Komitədə ərizəyə baxılması, daha doğrusu, ərizə verildiyi andan Komitə öz qərarını çıxarana qədər xeyli müddət çəkir (bəzən 5-6 il). Dövlət tərəfindən insan hüquqlarının pozulduğunu müəyyən etdiyi hallarda Komitə onun qarşısında aşağıdakı tələbləri qoya bilər: hüquqa zidd əməlin dayandırılması; bu cür pozuntuları gələcəkdə təkrar etməmək barədə təminat verilməsi; əvvəlki vəziyyətin (status quo ante-nin) bərpa edilməsi (məsələn, qanunsuz həbsdə saxlanılan şəxsin buraxdırılması; əmlakın iddiaçıya geri qaytarılması və s.); şəxsə dəyən zərərin ödənilməsi və s. *Lakin İnsan hüquqları komitəsinin çıxardığı qərarlar hüquqi cəhətdən məcburi deyildir.* Dövlət bu qərarı yerinə yetirməyə də bilər və təəssüf ki, praktikada belə hallar az deyildir; bu halda həmin dövlətə qarşı Komitənin elə bir səmərəli tədbir görmək imkanı yoxdur. Bununla belə, əksər qərarlar dövlətlər tərəfindən icra olunur, gələcəkdə belə pozuntulara yol verməmək üçün lazımi qanunvericilik, inzibati, təşkilati və s. tədbirlər görülür.

İşgəncə əleyhinə komitə İşgəncə və qəddar, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və ya cəza əleyhinə 1984-cü il Konvensiyasının əsasında (17-ci

maddə) təsis olunmuşdur. Konvensiyanın iştirakçı dövlətləri tərəfindən 2 il müddətinə seçilən 10 ekspertdən ibarətdir. Dövlətlərin vaxtaşırı məruzələrini qəbul etmək və insan hüquqlarının pozulması halları ilə bağlı fərdi və dövlətlərarası şikayətlərə baxmaqla yanaşı, işgəncə əleyhinə komitəyə daha bir səlahiyyət verilmişdir; belə ki, dövlətin ərazisində sistemik işgəncə tətbiq olunduğu barədə əsaslı məlumat aldıqda, o öz üzvlərindən birini və ya bir neçəsini konfidensial təhqiqat aparmaq üçün (dövlətin razılığı olduqda, habelə onun ərazisində) təyin edə bilər və bu təhqiqatın nəticələrinə uyğun olaraq, dövlətə miivafiq tövsiyələr verə bilər.

2002-ci il dekabrın 18-də İşgəncə əleyhinə Konvensiyaya Fakültativ Protokol qəbul olunmuşdur. Hazırda 61 dövlətin iştirakçısı olduğu Protokol 2006-cı il iyunun 22-də qüvvəyə minmişdir.

Protokol əsasında yeni bir orqan — *işgəncənin qarşısının alınması üzrə Altkomitə* yaradılmışdır. Altkomitə Avropa Şurası çərçivəsində fəaliyyət göstərən *İşgəncənin və qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və ya cəzanın qarşısının alınması üzrə Avropa komitəsinin* universal səviyyədə analoqu kimi nəzərdə tutulmuşdur. O, Protokolun iştirakçı dövlətlərinə mütəmadi əsasda səfərlər edir və orada azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslərin saxlandığı yerləri müayinə edir. Hazırda 25 ekspertdən ibarət olan Komitə 2007-ci ilin fevralında öz fəaliyyətinə başlamışdır.

İrqi ayrı-seçkiliyin ləğvi üzrə komitə İrqi ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında 1965-ci il Beynəlxalq Konvensiyasının əsasında yaradılmışdır. O, iştirakçı dövlətlər tərəfindən seçilən 18 ekspertdən ibarətdir. Komitənin səlahiyyətləri İnsan hüquqları komitəsinin səlahiyyətləri ilə üst-üstə düşür. Mühüm fərq ondan ibarətdir ki, 1965-ci il Konvensiyasında nəzərdə tutulmuş dövlətlərarası şikayət proseduru məcburi xarakter daşıyır. Bu o deməkdir ki, Komitənin müvafiq səlahiyyətini tanımaq barədə heç bir ilkin bəyanat vermədən istənilən iştirakçı dövlət, öz ərazisində irqi ayrı-seçkiliyə yol verən başqa bir iştirakçı dövlətə qarşı Komitəyə ərizə ilə müraciət edə bilər.

Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin ləğv edilməsi üzrə komitə Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında 1979-cu il Konvensiyasına (17-ci maddə) müvafiq olaraq təsis olunmuşdur. Konvensiyanın iştirakçı dövlətləri tərəfindən 4 il müddətinə seçilən 23 ekspertdən ibarətdir. Komitə qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin bütün məsələlərini nəzərdən keçirir, müxtəlif təşkilatlardan və ya ayrı-ayrı fərdlərdən daxil olan müraciətlərə baxır və burada göstirilən problemlərin həllində dövlətlərlə əməkdaşlıq edir. Bundan əlavə, 1999-cu il oktyabrın 6-da qəbul olunmuş Fakültativ Protokolla Komitəyə Konvensiyada təsbit olunmuş hüquqların pozulması ilə bağlı fərdi şikayətlərə baxmaq səlahiyyəti verilmişdir. Azərbaycan Respublikası bu Protokolun iştirakçısıdır.

Uşaq hüquqları komitəsi Uşaq hüquqları haqqında 1989-cu il Konvensiyasının 43-cü maddəsi əsasında yaradılmışdır. Konvensiyanın iştirakçı dövlətləri tərəfindən 4 il müddətinə seçilən 10 ekspertdən ibarətdir. Başlıca səlahiyyəti Konvensiyada iştirak edən dövlətlərin vaxtaşırı məruzələrinə baxmaqdan ibarətdir. Komitə habelə müxtəlif ölkələrdə uşaqların vəziyyəti barədə məlumat toplayır və təhlil edir, müvafiq tövsiyələr işləyib hazırlayır.

İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar üzrə komitə İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Paktın iştirakçı dövlətlərinin təqdimatı ilə EKOSOK tərəfindən seçilən 18 ekspertdən ibarətdir. Komitə dövlətlərdən Paktın həyata keçirilməsi barədə vaxtaşırı məruzələr alır, habelə Paktın ayrı-ayrı müddəaları ilə bağlı mühüm əhəmiyyət kəsb edən Umumi Şərhlər (General Comments) verir.

Başlıca monitoring mexanizmi kimi məruzə etmə habelə Bütün miqrant işçilərin və onların ailə üzvlərinin hüquqlarının müdafiəsi haqqında 1990-cı il Beynəlxalq Konvensiyasında nəzərdə tutulmuşdur. Konvensiya 2003-cü ilin iyulun 1-də qüvvəyə minmişdir. Konvensiyanın əsasında *Bütün miqrant işçilərin və onların ailə üzvlərinin hüquqlarının müdafiəsi üzrə Komitə* yaradılmışdır. Komitə hazırda Konvensiyanın iştirakçı dövlətləri tərəfindən dörd il müddətinə seçilən, şəxsi keyfiyyətdə çıxış edən 14 ekspertdən ibarətdir. Konvensiyaya görə, iştirakçı dövlətlər Konvensiyanın iştirakçısı olduqları andan sonra bir il ərzində, sonralar isə

hər beş ildən bir məruzələr təqdim etməlidirlər. Komitə tərəfindən baxılana qədər məruzələr müvafiq qeydlər alınması üçün Beynəlxalq Əmək Təşkilatına təqdim olunmalıdır. Komitə habelə BMT-nin ixtisaslaşdırılmış təsisatlarını, hökumətlərarası təşkilatları və digər maraqlı tərəfləri (qeyri-hökumət təşkilatları da daxil olmaqla) ona yazılı məlumat vennəyə dəvət edə bilər. Komitənin BMT Baş Məclisinə onun «mülahizə və tövsiyələrini» əks etdirən illik məruzələr təqdim edir. Bütün miqrant işçilərin və onların ailə üzvlərinin hüquqlarının müdafiəsi haqqında Konvensiyada nəzərdə tutulmuş fərdi şikayət proseduru Konvensiyanın 77-ci maddəsinə əsasən 10 dövlət tərəfindən tanındıqdan sonra (hazırda cəmi iki dövlət bu proseduru tanımışdır) Komitə iştirakçı dövlətlərin vaxtaşırı məruzələrinə baxmaqla yanaşı, habelə fərdi və dövlətlərarası şikayətlər qəbul etmək səlahiyyətini həyata keçirəcəkdir.

Üçlər qrupu Aparteid cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında 1973-cü il Beynəlxalq Konvensiyasının həyata keçirilməsinə nəzarət edir.

Əlillərin hüquqları üzrə Komitə Əlillərin hüquqları haqqında 2006-cı il Konvensiyasının həyata keçirilməsinə nəzarət edən, 18 müstəqil ekspertdən ibarət orqandır. Komitə Konvensiyaya iştirakçı olan dövlətlərin təqdim etdikləri məruzələri yoxlamaq və həmin məruzələr üzrə təklif və ümumi tövsiyələr vermək, habelə Konvensiyanın Fakültativ Protokoluna əsasən fərdi şikayətlərə baxmaq səlahiyyətinə malikdir.

Məcburi yoxaçıxmalar Bütün şəxslərin məcburi yoxaçıxmalardan müdafiəsi haqqında 2006-cı il Beynəlxalq Konvensiyasının həyata keçirilməsinə nəzarət etmək üçün yenidən yaradılan qurumdur. Komitə 10 ekspertdən ibarət təşkil olunmuşdur. O, Konvensiyaya iştirakçı olan dövlətlərdən məruzələr qəbul etmək və fərdi şikayətlərə baxmaq səlahiyyətinə malikdir.

Regional səviyyədə mövcud olan müqavilə mexanizmlərinə aşağıdakılar daxildir:

Avropa insan Hüquqları Məhkəməsi;

Amerika arası İnsan Hüquqları Komissiyası və İnsan Hüquqları Məhkəməsi;

İnsan və xalqların hüquqları üzrə Afrika komissiyası;

İşgəncənin və qeyri-insani və ləyaqəti alçaldan və ya cəzanın qarşısının alınması üzrə Avropa komitəsi və b.

Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi. 1998-ci il noyabrın 1-ə qədər, yəni 11 sayılı Protokolun qüvvəyə minməsinə qədər Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi ilə yanaşı daha bir orqan - Avropa İnsan Hüquqları Komissiyası da mövcud idi. Göstərilən andan isə daimi və vahid orqan kimi Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi fəaliyyət göstərir. Qeyd edək ki, bu məhkəmə insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində mövcud olan beynəlxalq mexanizmlərin ən səmərəlisidir. O, insan hüquqlarının pozulması ilə bağlı şikayətlərə baxan və fərdin bilavasitə beynəlxalq məhkəməyə müraciətini təmin edən ilk beynəlxalq məhkəmə orqanıdır. Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının 19-cu maddəsinə görə, dövlətlərin bu Konvensiyada və Protokollarda təsbit olunmuş öhdəliklərini yerinə yetirməsini təmin etmək üçün Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi yaradılır. Məhkəmənin tərkibinə daxil olan hakimlərin sayı Konvensiyanın iştirakçı dövlətlərinin sayına bərabərdir; lakin onların içərisində eyni dövlətin bir nəfərdən artıq vətəndaşı ola bilməz. Hakimlər öz dövlətlərini təmsil etmirlər. Onlar Parlament Assambleyası tərəfindən Avropa Şurası üzvlərinin irəli sürdüyü şəxslərin siyahısından səs çoxluğu ilə seçilir. Hakimlər altı il müddətinə seçilirlər. Onlar yenidən seçilə bilirlər. 70 yaşına çatdıqda hakimin vəzifə müddəti qurtarır.

Məhkəmənin yurisdiksiyasına fərdi və dövlətlərarası şikayətlər aiddir. Hər iki prosedur məcburidir; Konvensiyanın iştirakçısı olan hər bir dövlətə qarşı həm fərdi, həm də dövlətlərarası şikayət irəli sürülə bilər. Məhkəmə fərdi şikayətləri yalnız müəyyən şərtlər daxilində öz icraatına qəbul edə bilər: a) bütün dövlətdaxili hüquq müdafiə vasitələri tükəndikdən sonra; b) müvafiq dövlətdaxili orqanın qəti qərarı qəbul edildiyi tarixdən altı ay ərzində; e) ərizə anonim olmadıqda; ç) ərizə Məhkəmə tərəfindən artıq baxılmış şikayət ilə mahiyyətə eyni olmadıqda və ya digər beynəlxalq orqan tərəfindən baxılmamış olduqda və s.

Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının 41-ci maddəsinə uyğun olaraq, dövlət tərəfindən Konvensiyada nəzərdə tutulan hər hansı insan hüququnun

pozulduğunu aşkar etdikdə, Məhkəmə öz qərarı ilə zərərçəkmiş tərəfə «ədalətli satisfaksiya» təqdim edir. Bu, əsasən, o deməkdir ki, Məhkəmə dövlətin üzərinə şəxsə dəymiş maddi və ya mənəvi zərəri ödəmək vəzifəsini qoya bilər. Lakin Məhkəmə dövlətin üzərinə belə bir vəzifə qoymaya da bilər; məsələn, bəzi hallarda fərdin hüququnun pozulması faktının Məhkəmə tərəfindən bəyan edilməsinin özü «ədalətli satisfaksiya» hesab olunur. Qeyd edək ki, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi dövlətə müəyyən qanunu və ya inzibati aktı dəyişmək və ya onu ləğv etmək, habelə hər hansı məhkəmə qərarını ləğv etmək göstərişi verə bilməz. Lakin praktikada dövlətlər gələcəkdə analoji pozuntulara yol verməmək üçün özləri bu cür qanun və ya qərarları dəyişdirir və ya ləğv edirlər.

Məhkəmənin iş üzrə çıxardığı qərar qətidir və dövlətlər onu icra etməlidirlər. Qərarların icrası üzərində nəzarəti Avropa Şurasının Nazirlər Komitəsi həyata keçirir.

Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi insan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsinə, insan hüquqlarının düzgün təfsirinə əhəmiyyətli töhfə vermişdir. Formal olaraq presedent sayılmasa da, bu qərarlara həm Məhkəmənin özünün və digər müvafiq beynəlxalq orqanların, həm də milli məhkəmələrin praktikasında bu və ya digər işlərin həllində geniş istinad edilir.

İşgəncənin və qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və ya cəzanın qarşısının alınması üzrə Avropa komitəsi İşgəncənin və qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və ya cəzanın qarşısının alınması haqqında 1987-ci il Avropa Konvensiyasının əsasında yaradılmışdır. Onun üzvlərinin sayı iştirakçı dövlətlərin sayına bərabərdir. Komitənin mühüm xüsusiyyətlərindən biri ondan ibarətdir ki, o, *dövlətin razılığı olmadan* onun ərazisində yerləşən polis məntəqələrində, penitensiar müəssisələrdə və ya digər azadlıqdan məhrum etmə yerlərində yoxlamalar apara bilər. Komitə iştirakçı dövlətlərin ərazisində vaxtaşırı və *ad hoc* yoxlamalar həyata keçirir. Yoxlamaların nəticəsi olaraq Komitə məruzələr hazırlayır və dövlətlərə təqdim edir. Məruzələrdə azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslərlə rəftarın və onların saxlanma şəraitinin yaxşılaşdırılmasına yönəlmiş tövsiyələr öz əksini tapır.

Amerikaarası İnsan Hüquqları Komissiyası və Amerikaarası insan Hüquqları Məhkəməsi. Amerikaarası insan Hüquqları Komissiyası 1959-cu ildə Amerika Dövlətləri Təşkilatının (ADİ) orqanlarından birinin - Xarici işlər nazirlərinin Məsləhət görüşünün qətnaməsi əsasında yaradılmışdır. Lakin 1967-ci ildə ADT-nin Nizamnaməsinə edilmiş dəyişikliklə o, Təşkilatın müstəqil orqanına çevrildi. Komissiyaya insan hüquqlarının müdafiəsinə dəstək vermək və bu məsələlərdə Təşkilatın məsləhətçi orqanı kimi çıxış etmək funksiyası həvalə olundu. 1969-cu ildə qəbul edilmiş Amerika insan Hüquqları Konvensiyasında Komissiyanın səlahiyyətləri genişləndirildi: insan hüquqları sahəsində tədqiqatlar aparmaq; insan hüquqlarına aid tədbirlər barədə dövlətlərdən zəruri məlumat xahiş etmək; dövlətlərin razılığı və ya dəvəti ilə yerlərdə təhqiqatlar aparmaq və nəhayət, fərdi və dövlətlərə şikayətlərə baxmaq. Komissiya ADT-nin Baş Məclisi tərəfindən dörd il müddətinə seçilən 7 üzvdən ibarətdir. Fərdi şikayətlər üzrə Komissiya məruzə hazırlayır və zəruri hesab etdikdə, işi Amerikaarası Məhkəməyə təqdim edir. O, fərdin hüququnu pozmuş dövlətin üzərinə hər hansı vəzifə (əvvəlki vəziyyətin bərpa edilməsi, kompensasiya edilməsi və s.) qoymaq səlahiyyətinə malik deyildir.

Amerikaarası İnsan Hüquqları Məhkəməsi, Komissiyadan fərqli olaraq, bilavasitə Amerika insan Hüquqları Konvensiyasının əsasında yaradılmışdır. Onun iki əsas funksiyası vardır: şikayətlərə baxmaq və Konvensiyanın müddələrinin təfsiri və tətbiqi ilə bağlı məsləhət xarakterli rəylər vermək. Məhkəmə altı il müddətinə seçilən yeddi hakimdən ibarətdir. Avropa Məhkəməsindən fərqli olaraq, fərdlərə Amerikaarası Məhkəməyə birbaşa müraciət etmək hüququ verilməmişdir (yəni onlar Məhkəmə qarşısında locus standi- yə malik deyillər). Məhkəməyə yalnız Komissiya və Konvensiyanın iştirakçı dövlətləri müraciət edə bilər. Konvensiyanın 63-cü maddəsinin 1-ci hissəsinə uyğun olaraq, Məhkəmə insan hüququnun pozulduğunu aşkar etdikdə, müvafiq dövlətdən tələb edə bilər ki, pozuntunun bütün nəticələrini aradan qaldırsın və zərərçəkmiş tərəfə ədalətli kompensasiya təmin etsin. Məhkəmənin çıxardığı qərar qətidir və müvafiq dövlət tərəfindən icra olunmalıdır.

İnsan və xalqların hüquqları üzrə Afrika komissiyası İnsan və xalqların hüquqları haqqında 1981-ci il Afrika Xartiyasının əsasında yaradılmışdır. O öz fəaliyyətinə 1987-ci ildən başlamışdır. Komissiya 11 üzvdən ibarətdir. Onun başlıca funksiyası Afrika qitəsində insan hüquqlarının müdafiəsinə dəstək verməkdir. Bununla yanaşı, Komissiyaya insan hüquqlarının pozulmasını iddia edən şikayətlərə baxmaq səlahiyyəti verilmişdir. Komissiya fərdlərdən və təşkilatlardan, habelə digər iştirakçı dövlətlərdən şikayətlər qəbul edə bilər. Fərdi şikayət proseduru, Amerikaarası İnsan Hüquqları Komissiyasında olduğu kimi, burada da məcburidir. Yenə də Amerikaarası sistemdə olduğu kimi, burada da ərizəçi təşkilat və ya fərd işdə öz marağını göstərməyə də bilər və ona görə də üçüncü şəxslərin adından da Komissiyaya şikayət təqdim edə bilər. Komissiya, əsas etibarilə, insan hüquqlarının pozulması faktlarını bəyan etməklə kifayətlənir. Lakin bir sıra hallarda o, dövlət qarşısında qanunsuz həbsdə saxlanılan şəxslərin buraxdın İması, Afrika Xartiyasına zidd olan qanunların ləğv olunması və s. bu kimi məsələlər qoymuşdur. Komissiyanın çıxardığı qərarlar hüquqi baxımdan məcburi deyildir.

1998-ci il iyunun 9-da Afrika birliyi təşkilatının dövlət və hö- kumət başçılarının Assambleyasında insan və xalqların hüquqları üzrə Afrika məhkəməsinin yaradılması haqqında Afrika Xartiyasına Protokol qəbul edilmişdir. 15 dövlət tərəfindən ratifikasiya olunduqdan sonra Protokol 2004-cü il yanvarın 25-də qüvvəyə minmişdir. Lakin Afrika ittifaqı bu məhkəmə orqanının yaradılmasını məqsədəuyğun saymamış və qərara gəlmişdir ki, İnsan və xalqların hüquqları üzrə Afrika məhkəməsinin və Nizamnaməsi 2003-cü ilin iyununda qəbul olunmuş, Afrika İttifaqının əsas məhkəmə orqanı kimi fəaliyyət göstərməsi nəzərdə tutulan Afrika Məhkəməsinin əsasında bir məhkəmə orqanı təsis edilsin. Hazırda Afrika İttifaqının Nazirlər Şurası müvafiq layihəni nəzərdən keçirir.

İnsan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində mexanizmlərinə aşağıdakılar aiddir:
BMT sistemində köməkçi təsisatlar;

İnsan hüquqları üzrə BMT Ali Komissarı;

«1503 proseduru»; tematik mexanizmlər və b.

Bu mexanizmlər içərisində ən əhəmiyyətli *BMT-nin İnsan Hüquqları Şurasıdır*.

İnsan Hüquqları Şurası BMT sistemində Baş Məclisin köməkçi orqanı statusuna malikdir. O, BMT Baş Məclisinin 2006-cı il 15 mart tarixli qətnaməsi əsasında keçmiş insan Hüquqları Komissiyasının əvəzində yaradılmışdır. Şuranın əsas funksiyası bütün dövlətlərin insan hüquqları sahəsindəki öhdəliklərini yerinə yetirmə- lərini vaxtaşırı yoxlamaqdan ibarətdir. Şura əvəz etdiyi insan Hüquqları Komissiyasının ayrı-ayrı ölkələrdə insan hüquqları pozuntularını müəyyənləşdirmək və ya insan hüquqları ilə bağlı global məsələləri öyrənmək məqsədi güdən bütün prosedurlardan istifadə etməkdə davam edir. İnsan Hüquqları Şurası 47 üzv-dövlətdən ibarətdir. Şuraya üzv olmaq üçün dövlət «insan hüquqlarının təşviqi və müdafiəsində ən yüksək standartlara əməl etməlidir». Siyasi orqan olan İnsan Hüquqları Şurasının işinə yardım göstərmək, onun sorğusu əsasında tədqiqatlar aparmaq və rəylər hazırlamaq məqsədi ilə 18 müstəqil ekspertdən ibarət *Məsləhətçi komitə* yaradılmışdır. Bu orqan insan hüquqlarının təşviqi və müdafiəsi üzrə Altkomissiyanı əvəz etmişdir. Komitənin üzvləri üç il müddətinə seçilir və onlar bir dəfə təkrar seçilə bilirlər.

1993-cü ildə BMT Baş Məclisinin 1993-cü il 20 dekabr tarixli 48/141 nömrəli qətnaməsi ilə İnsan hüquqları üzrə *BMT-nin Ali Komissarı* institutu təsis edilmişdir. Ali Komissar BMT-nin Baş Katibi tərəfindən 4 il müddətinə təyin olunur. İnsan hüquqları sahəsində BMT-nin fəaliyyətinə görə başlıca məsuliyyət onun üzərinə qoyulmuşdur. Ali Komissar insan hüquqları sahəsində təbliğat və təhsil proqramlarını əlaqələndirir, dövlətlərə konsultativ xidmətlər təklif edir, onlara müvafiq problemlərin həlli ilə bağlı maliyyə yardımını göstərir və s.

«1503 proseduru» öz adını EKOSOK-un 1970-ci il 27 may tarixli 1503 nömrəli qətnaməsindən götürmüşdür. Bu, kifayət qədər geniş istifadə olunan fərdi şikayət prosedurudur. Göstərilən qətnaməyə əsasən, BMT-nin İnsan Hüquqları Şurasına səlahiyyət verilir ki, insan hüquqlarının sistematik və kütləvi pozuntuları haqqında şəxslərdən, şəxslər qrupundan və qeyri-hökumət təşkilatlarından şikayətlər (daha doğrusu, məlumatlar - Communications) alsın və lazım gəldikdə, onları Şuranın

sessiyalarında müzakirəyə çıxarsın. Bu məlumatlar heç də pozuntunun qurbanı tərəfindən deyil, istənilən fərd və ya təşkilat tərəfindən təqdim oluna bilər (Amerika- arası və Afrika komissiyalarında olduğu kimi). İnsan Hüquqları Şurasının illik sessiyalarının gündəliyinə, adətən, konkret ölkələrdə olan situasiya (yalnız *sistematik* və *kiithvi* pozuntularla bağlı) ayrıca bənd kimi daxil edilir.

Tematik mexanizmlərdə konkret insan hüquqlarının praktik problemlərini və ya ayrı-ayrı ölkələrdə insan hüquqlarının vəziyyətini öyrənmək məqsədi ilə BMT İnsan Hüquqları Şurası tərəfindən təyin olunan *xüsusi məruzəçilər* və yaxud *qrupları* başa düşülür. Xüsusi məruzəçilər və işçi qrupları öz vəzifələrini yerinə yetirərkən, adətən, müxtəlif mənbələrdən məlumat alırlar. Dövlətin razılığı ilə onlar yerlərdə təhqiqat apara bilərlər. Öz tədqiqat və ya təhqiqatlarının nəticələrini müvafiq tövsiyələrlə birgə məruzə şəklində onlar İnsan Hüquqları Şurasına təqdim edirlər.

NƏTİCƏ

İnsan hüquqlarının beynəlxalq hüquqi müdafiəsi məsələləri 20-ci əsrin ortalarından daha da inkişaf etməyə başlamışdır. Bunu BMT nizamnaməsinin, 1948-ci il tarixli İnsan hüquqları haqqında Ümumdünya Bəyannaməsinin və 1966-cı ildə qəbul edilmiş hər iki Paktın – Mülki və siyasi hüquqlar haqqında və İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq sənədlərin qəbulu sübut eliyir.